

ПСИХОЛОГІЧНІ УМОВИ РОЗВИТКУ САМОСВІДОМОСТІ ПІДЛІТКА

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. В сучасній Україні проблема розвитку самосвідомості особистості в період підліткової кризи набуває особливої гостроти. Перехід особистості до дорослого життя, який здійснюється у цей бурхливий період розвитку людини, заслуговує на особливу увагу педагогів і психологів, науковців і практиків. Процес входження особистості у відкрите громадянське суспільство, яке сьогодні будує країна, вимагає від її громадян соціальної активності, відповідального ставлення до організації власного соціального та індивідуального життя. Розв'язання задач соціальної адаптації, майбутнього професійного самовизначення, самореалізації в сучасному житті вимагають від підлітків високого рівня самостійності, здатності до пошуку конструктивних рішень, здійснення вибору на багатоальтернативній основі. Усе це може бути забезпечено лише за умов відповідного рівня зрілості самосвідомості особистості. Тому, на наш погляд, нині особливої значущості й важливості набуває розвиток самосвідомості молоді людини у такий вирішальний момент її соціалізації як перехід від підліткового віку до дорослого життя.

Таким чином, для цієї проблематики дослідження є характерним недостатній рівень інформації щодо психологічних особливостей становлення самосвідомості у підлітковому віці, зокрема, недостатність змістового наповнення рівнево-ієрархічної моделі формування самосвідомості у перехідний період, а також відсутність системної діагностики і кваліфікованої підтримки розвитку самосвідомості підлітка саме у цей психологічно критичний період переходу особистості до самоусвідомлення з позицій дорослого життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, і на які спирається автор Самосвідомість являє собою складну, багатомірну психологічну складову особистості, окремі аспекти якої широко вивчаються як у вітчизняній (Б. Ананьєв, Л. Божович, Л. Виготський, Г. Костюк, О. Леонтьєв, П. Чамата, І. Чеснокова, О. Шорохова та ін.), так і в зарубіжній психології.

Аналіз наукових робіт свідчить, що розробкою та вивченням питань, пов'язаних з проблемою самосвідомості та її складових, займався багато вчених, які з різних сторін розкривали ці поняття. Вивчення самосвідомості та її складових відбувалося за різними напрямками.

У дослідженнях Р.Бернса, М. Боришевського, А. Деркача, Е. Еріксона, О. Іващенко, О. Старовойтенко та інших аналізуються особливості „Я-концепції” та „Я-образу”. „Я-концепція” – це система уявлень про самого себе або „установка відносно власної особистості” в перехідний підлітковий період. Це динамічна психологічна величина, що дуже залежить від суспільних відносин та змін безпосереднього соціального оточення.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою нашого огляду видається й припущення стосовно того, що розвиток самосвідомості підлітка як складної інтегрованої якості особистості може відбуватися за різними сценаріями та різними темпами, залежно від конкретних психологічних та соціально-психологічних умов, за яких відбувається цей процес.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основою нашого вивчення самосвідомості є принцип особистісного підходу, який спирається на висновки С. Рубінштейна про рушійні сили розвитку самосвідомості, що виражаються в зміні характеру стосунків з оточуючими людьми. Самосвідомість розглядається в міру того, як особистість стає самостійним суб'єктом практичної та теоретичної діяльності. Самосвідомість суб'єкта розвивається від оволодіння власним тілом до вироблення цілісного світогляду й самовизначення особистості. „Я” формується в процесі пізнання об'єктивної реальності, через пізнання іншого „Я” [9].

Процес оволодіння об'єктом пізнання індивіда має деякі особливості. Об'єкт одночасно виступає у двох образах: „Я” як суб'єкт життя і „Я” як об'єкт для себе. Отже, уявлення людини про саму себе є одночасно продуктом свідомості й усвідомлення, в той час як продуктом становлення є „Я-образ” і „Я-концепція”.

Стосовно „Я-образу” та „Я-концепції” існують різні погляди вчених. Частина дослідників вважає, що дані поняття є синонімами, інші пропонують розрізняти їх як частину й ціле. Найчастіше „Я-концепція” ототожнюється з „Я-образом”, проте у співвідношенні „Я-образ” – „Я-концепція” мають різний рівень узагальнення:

„Я-образ” більш глобальний і містить у собі „Я-концепцію” поряд із самовідношенням;

„Я-концепція” уявляється як глобальний, організуючий початок, що забезпечує наступність, у той час як „Я-образ” є частковим проявом „Я” в конкретних ситуаціях;

„Я-концепцію” можна також розглядати як сукупність безлічі „Я-концепцій”, кожна з яких сформована стосовно якої-небудь ролі.

Перші теоретичні розробки в області „Я-концепції” належать У.Джеймсу, що описав „потік свідомості” – почуття власної наступності й неповторності та розмежував пізнавальне „Я” (як суб'єкт) і емпіричне „Я”, моє (як об'єкт) – зміст свідомості. В останньому вчений розрізнув фізичне „Я”, соціальне „Я”, духовне „Я”, чисте „Я” (як екзистенцію). Духовне „Я” містить „Я-концепцію”, тоді як соціальне „Я” являє собою сукупність соціальних ролей. У.Джеймс пояснював подвійність самосвідомості в такий спосіб: „Про що б я не думав, я завжди в один і той самий час більш-менш усвідомлюю себе самого, своє особисте існування. Разом з тим це ж я усвідомлюю, тобто моя самосвідомість у цілому є як би подвійною й частково пізнає й частково пізнавана, є частково об'єктом і частково суб'єктом” [3, 178].

Практично кожен дослідник „Я-концепції” особистості намагався дати своє оригінальне визначення цьому поняттю. Наведемо деякі з них. Так, на думку Ф. Райса, „Я-концепцію” можна визначити як свідоме когнітивне сприйняття й оцінку індивідом самого себе, тобто думки й думки про себе. „Я-концепцію” можна також назвати „самопередбачуваною, гіпотетичною ідентичністю”. [7].

Є. Ісаєв та В. Слободчиков розглядають „Я-концепцію” як сукупність усіх уявлень людини про себе, сполучену з їхньою оцінкою. Установки, спрямовані на самого себе, складають: 1) образ „Я” – уявлення індивіда про самого себе; 2) самооцінку – емоційно забарвлену оцінку цього уявлення; 3) потенційну поведінкову реакцію – ті конкретні дії, що можуть бути викликані образом „Я” та самооцінкою. „Я-концепція”, на думку вчених, відіграє потрійну роль: вона сприяє досягненню внутрішньої погодженості особистості, визначає інтерпретацію набутого досвіду і є джерелом очікувань щодо самого себе .

У колективній праці російських авторів О. Іващенко, В. Агапова, І. Баришникової поняття „Я-концепція” визначається як системне, інтегральне утворення психіки, що самоорганізується: „Це складна, пережита, багаторівнева, багатоконпонентна й динамічна система вираження відношень особистості до себе й зовнішнього світу” [4, 3].

Порівняльний аналіз моделей „Я-концепції”, проведений В. Агаповим, дозволяє авторові розділити аналізовані моделі на чотири групи [1].

1. Модель як сукупність образів
2. Модель як сукупність установок на себе
3. Рольові моделі як я-презентації та самоуявлення
4. Модель як продукт взаємодії особистісних і соціальних факторів

Згідно з К.Роджерсом, в ідеалі „Я-концепція” будується на підставі переживання (досвіду) людини, а не переживання перетворюється, щоб відповідати якійсь заздалегідь заданій жорсткій „Я-структурі”. „Я-концепція” з'являється в ранньому дитинстві, й оточення істотно впливає на формування позитивного або негативного образу себе [8].

У працях російських авторів В. Агапова, І. Баришникової, О. Іващенко [4] відстоюється точка зору, що не можна змішувати поняття „самосвідомість”, „образ Я”, „само відношення” та „самооцінка”. Це різні компоненти структури „Я-концепції”. У реальності вони злиті, і розділити їх можна абстрактно в аналізі,

щоб усвідомити природу й сутнісну характеристику „Я-концепції”. Необхідно розділити поняття „Я-концепція” та „самосвідомість” у зв’язку з тим, що „Я-концепція” є підсумковим продуктом свідомості, самосвідомості й несвідомого. Багатомірна й багаторівнева „Я-концепція” особистості розгортається одночасно в декількох планах, що розкривають різні масштаби її структурної організації; їй властиві характеристики систем: цілісність, структурність, взаємозалежність від середовища, ієрархічність, керованість, наявність історії [5].

І. Чеснокова пропонує розрізняти два рівні самосвідомості залежно від тих рамок, у яких відбувається співвіднесення знань про себе [10]. На першому рівні таке співвіднесення відбувається в рамках зіставлення „Я та інша людина” (формування „Я-реального” за допомогою „Я-дзеркального”). Спочатку деяка якість сприймається й розуміється в іншій людині, а потім вона переноситься на себе. Внутрішніми прийомами самопізнання на цьому рівні є переважно самосприйняття й самоспостереження. На другому рівні співвіднесення знань про себе відбувається в процесі аутокомунікації, тобто в рамках „Я і Я” (співвіднесення „Я-реального” і „Я-ідеального”). Людина оперує вже сформованими знаннями про себе. Внутрішніми прийомами самопізнання І. Чеснокова вважає самоаналіз і самоосмислення. На цьому другому рівні людина співвідносить свою поведінку з тією мотивацією, яку вона реалізує. Так само оцінюються й самі мотиви з погляду загальних і внутрішніх вимог. Вищого розвитку самосвідомість на другому рівні досягає при формуванні життєвих планів, життєвої філософії, власного достоїнства [10].

Відомий український психолог М. Боришевський підкреслює, що Е. Дікстейн у своїх наукових працях показав зв’язок самовідношення з характером самосвідомості на різних рівнях. Таких рівнів-стадій він виділяє п’ять. Перший рівень пов’язаний з формуванням почуття автономності дитини, здатністю викликати турботу про себе й формуванням на основі цього почуття самоповаги. На другому рівні у зв’язку з розвитком соціальної активності дитини мірою самоповаги стає ступінь успішності у певних діях і в порівнянні себе з іншими. На третьому рівні у зв’язку з формуванням здатності до самоспостереження мірою самоповаги стає ступінь досягнення „Я-ідеалу”. Четвертий і п’ятий рівні альтернативні й виражають різні варіанти розвитку. Четвертий рівень – рівень „Я” як інтегруючого цілого. Мірою самоповаги на цьому рівні, на думку Дікстейна, буде ступінь, з яким індивід усвідомлює та приймає кожний з аспектів свого існування. На п’ятому рівні самосвідомість характеризується виявленням відносності меж „Я”, визнанням своєї обмеженості, мінливості свого „Я” [4].

Згідно з М. Розенбергом, „Я-концепція” має наступні виміри:

1. Ступінь когнітивної складності – зростає в процесі дорослішання дитини, росте й узагальненість якостей, що усвідомлюються, це тісно пов’язано з розвитком інтелекту;
2. Цілісність, внутрішня послідовність росте разом з когнітивною складністю, однак інтегративна тенденція відстає від процесів диференціації різних аспектів „Я”, що є особливо характерним для перехідного віку;
3. Стійкість з віком зростає, але різні властивості особистості мають різну вікову стійкість;
4. Виразність, опуклість „Я” – „Я-концепція” поступово стає однією з центральних, головних установок особистості, з якими вона співвідносить свою поведінку. Суб’єктивна значимість окремих компонентів «Я-концепції» істотно змінюється;
5. Самоповага – залежить від співвідношення позитивних і негативних установок, що є певною мірою автономними.

Крім цього, М. Розенберг виділяє такі головні типи образів Я:

„наявне Я” – яким індивід бачить себе в даний момент;

„представлене Я” – яким він показує себе іншим;

„бажане Я” – яким індивід хотів би бачити себе.

Кожний із цих образів Я має свій зміст, структуру, генезис, функції [4].

Т. Драгунова, вивчаючи проблему підлітка, звертається до роботи американського психолога Ф. Райса, який вважає, що в кожній людині існує шість різних „Я”: 1) „реальне Я” людини; 2) „власне Я” в уявленні самої людини; 3) її „Я” в уявленні інших людей; 4) уявлення людини про те, що про неї думають

інші; 5) уявлення людини про те, якою їй хотілось би стати; 6) уявлення людини про те, якою її хотіли б бачити інші [7, 222].

Р. Бернс вважає, що „Я-концепція” – це сукупність установок, спрямованих на самого себе; до її складу входять: когнітивна, оцінна й поведінкова складові. Учений вважає, що існують три основні модальності самоустановок:

„реальне Я” (установки індивіда, пов’язані з його уявленням про те, яким він є насправді);

„дзеркальне Я” (соціальне) (установки, пов’язані з уявленням індивіда про те, яким його бачать інші);

„ідеальне Я” (установки, пов’язані з уявленням індивіда про те, яким би він хотів стати). [2].

Вивчаючи психологічні механізми функціонування свідомості, ми виходили з того, що свідомість підлітка вирізняється суттєвими, яскраво вираженими змінами. Вона в підлітковому віці є черговою й украй важливою зміною в розвитку особистості та стає потенційним резервом її подальшого розвитку.

Отже, самосвідомість підлітка є новим істотним рівнем формування його особистості. Специфічним для цього рівня є те, що тут має місце не просто система актів, включених у психічне життя суб’єкта, який розвивається, поряд з іншими функціями. Саме у цей період вперше в розвитку особистості починають привертати увагу акти самосвідомості – самопізнання, самоспостереження, самовідношення, саморегулювання поведінки й діяльності; кожен з них стає однією з необхідних потреб особистості. Потреба в самосвідомості у цьому віці стимулюється виникненням іншої важливої потреби – у самовихованні, у цілеспрямованому прагненні змінити себе у зв’язку з усвідомленням власних психологічних невідповідностей зовнішнім вимогам, ідеалам, моральним зразкам, яким треба відповідати.

Особливу напруженість в актуалізації процесів самосвідомості підлітка викликають сильні емоційні переживання, життєві колізії, пов’язані з усвідомленням певного ставлення з боку оточуючих. Необхідно відзначити, що процес формування самосвідомості в підлітка має яскраво виражені індивідуальні форми прояву, що пов’язано зі специфікою умов протікання підліткового віку в кожному конкретному випадку.

К. Абульханова підкреслює, що в процесі пізнання власних якостей у підлітка зберігається та ж сама послідовність, що й у пізнанні якостей іншої людини, тобто спочатку виділяються чисто зовнішні, фізичні характеристики, потім якості, пов’язані з виконанням певних видів діяльності, і нарешті, особистісні якості, більш приховані властивості внутрішнього світу. Разом з тим, авторка наголошує, що С.Рубінштейн визначав: самопізнання підлітка проходить ряд етапів – „від наївного невідання стосовно самого себе до все більш поглибленого самопізнання, що поєднується потім з усе більш визначеною, а іноді й різко мінливою самооцінкою. У процесі цього розвитку самосвідомості центр ваги для підлітка все більше переноситься від зовнішньої сторони особистості до її внутрішньої сторони, від відображення більш-менш випадкових рис до характеру в цілому” [9, 679].

Самосвідомість виступає як суб’єкт і як об’єкт пізнання. Тому є сенс говорити і про інші її складові. У зв’язку із цим вважаємо, що необхідним є аналіз особливостей структурних компонентів самосвідомості в підлітковому віці у період кризи.

Уявлення про психічний розвиток як процес якісних перетворень (криз), періодичного зламу старих структур і формування нових, на нашу думку, найбільш повно виражене в роботах Л.Виготського. Учений підкреслював, що чим яскравіше, енергійніше протікає криза, тим продуктивнішим стає процес формування особистості.

У стійкій структурі нашої самосвідомості „Я-концепція” відіграє особливу роль. Будь-які дії – і предметні, і психічні – можуть виступати як дії, спрямовані на співвіднесення з „Я-концепцією”, і тоді вони виступають як дії реалізації самосвідомості. Як соціальне оточення сприяє формуванню „Я-концепції” індивідуума, так і „Я-концепція”, у свою чергу, впливає на соціалізацію. Іншими словами, коли „Я-концепція” укорінюється настільки, що починає визначати нашу поведінку, тоді вона стає фактором соціалізації тією ж мірою, що і її продуктом. Цей процес можна представити у вигляді схеми (див. рис. 1.) [6, 139]. Однак, на наш погляд, у цій схемі стрілки повинні бути з двох сторін.

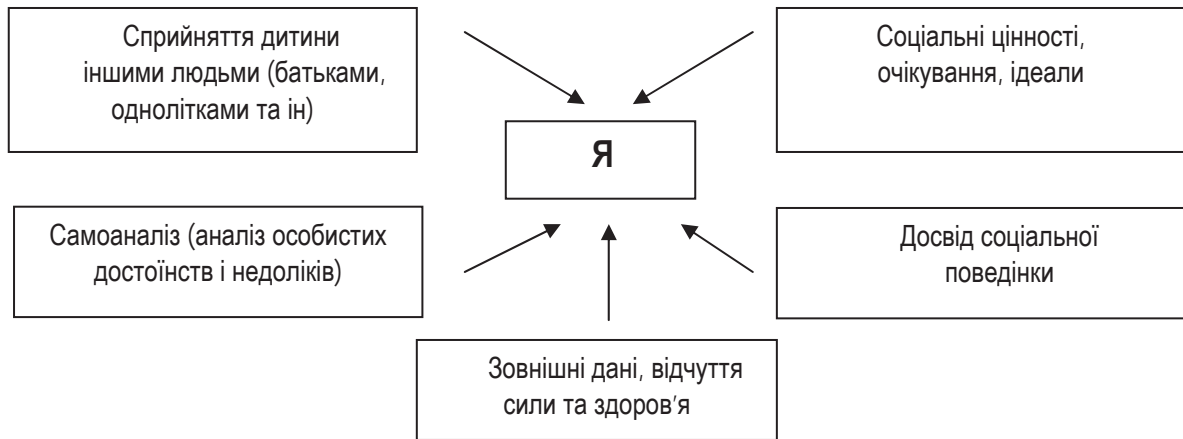

Рис.1. Фактори, що впливають на становлення „Я-концепції” у підлітка

Таким чином, про аналізуючи різні підходи до побудови теорії „Я-концепції”, вважаємо за необхідне зазначити наступне:

- не існує єдиного уявлення про структуру, механізми, функції та фактори продуктивного становлення „Я-концепції”;
- у структурі „Я-концепції” особливе значення надається досвіду особистості, що формує її соціально-психологічний зміст;
- „Я-концепція” поєднує біологічний, психологічний і соціальний рівні проявів особистості, будучи підсумковим продуктом діяльності всіх трьох її сторін: емоційної, когнітивної та регуляторної;
- незважаючи на значні розходження у визначенні внутрішньої структури «Я-концепції», властивих їй функцій і можливої динаміки, усі автори приходять до одного загального положення: „Я-концепція” не тільки розвивається й реалізується, але й виражається безпосередньо в процесах відображення, взаємодії, пізнання та відносин з іншими людьми, значимими предметами.

Висновки. Підсумовуючи описане, виділимо основні загальнотеоретичні підходи до вивчення особливостей розвитку самосвідомості особистості в період підліткової кризи. Їх зміст в наступному:

1. Загальнотеоретичний підхід у вивченні особливостей розвитку самосвідомості особистості підлітка визначився в дослідженнях, що спрямовувались на обґрунтуванні вченими структурних компонентів самосвідомості, як особливої ознаки вікового становлення самосвідомості підлітка.

2. Пріоритетна роль вивченні даної проблеми дослідниками вітчизняної і зарубіжної психології відведена загальнотеоретичному підходу сутні „Я-концепції” і „Я-образу”. У їх змісті, динаміці, наповненості, чіткості визначилися психологічні умови та чинники розвитку самосвідомості особистості підлітка.

3. Під самосвідомістю ми розуміємо інтегральну форму психіки, що розвивається в міру того, як особистість реально стає самостійним суб’єктом практичної та теоретичної діяльності. У сучасній психології рівень розвитку самосвідомості досліджується шляхом застосування психометричних процедур, що дають можливість виявити її структурні компоненти.

Резюме. На матеріалі изучения психологической литературы автор проводит теоретический анализ развития самосознания личности, в частности структурных компонентов. Проанализировано разнообразие трактовок понятий, связанных с феноменом самосознания: «Я», «Я-концепции», «Я-образ», «Я-идеала», «самоидентичности», «Я-системы», «Я-конструкта» и т.д. Рассмотрен общетеоретический подход в изучении особенностей развития самосознания подростка, который определился в исследованиях, направленных на обоснование учеными структурных компонентов самосознания, как особого признака возрастного становления самосознания.

Ключевые слова: "самосознание", "Я-концепция", "Я-образ", "Я-реальное", "Я-идеальное".

Resume. On the material of the study of the psychological literature by the theoretical analysis of self consciousness of the person, in particular structural components. Were analyzed a variety of interpretations of the concepts related to the phenomenon of self-consciousness, "I", "I am concept", "I am image", "I am ideal", "self-identity", "I am system", "I am construct" etc. Considered by general theoretical approach to the study of the peculiarities of self-identity, which is defined in studies aimed at scientists study the structural components of identity, as a special feature of the age of formation of self-consciousness.

Key words: "self consciousness", "I am-concept", "I am image", "I am real", "I am perfect".

Література:

1. Агапов В. С. Суцностная характеристика Я-концепции / В. С. Агапов. – М. : МОСУ, МГСА, РПО, 2001. – 40 с.
2. Бернс Р. Развитие «Я-концепции» и воспитание / Р. Бернс. – М. : Прогресс, 1986. – 424 с.
3. Джеймс У. Принципы психологи / У. Джеймс. – М. : Наука, 1993. – 423 с.
4. Иващенко А. В. Я-концепция личности в отечественной психологи / А. В. Иващенко, В. С. Агапов., И. В. Барышникова. – М. : МГСА, 2000. – 155 с.
5. Кон И. С. В поисках себя. Личность и ее самосознание / И. С. Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 335 с.
6. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб.: Питер, 2000. – 992 с.
7. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс. – СПб. : Питер, 2000. – 624 с.
8. Роджерс К. Консультирование и психотерапия. Новейшие подходы в области практической работы: Монография // К. Роджерс ; пер. с англ. О.Кондрашовой, Р. Кускаровой. – М. : ЗАО Изд-во ЭКСМО – пресс, 1999. – 464с.
9. Рубинштейн С. Л. Самосознание личности и ее жизненный путь // Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 1998. – С. 634-644.
10. Чеснокова И. И. Проблема самосознания в психологи / И. И. Чеснокова – М. : Наука, 1977. – 144 с.
11. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: Пер. с англ. / Э. Эриксон. – М. : Прогресс, 1996. – 531 с.

© 2014

О. В. Царькова (м. Мелітополь)

АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ ПРОВИНИ, ЇЇ ФОРМ ТА ВИДІВ

Постановка проблеми. Вина є частиною соціального буття людини. Формування у суб'єкта здатності переживати провину обумовлено його включеністю в соціальну взаємодію. Саме тому в роботах психологів, які звертаються у своїх дослідженнях до даних феноменів, вказується на їх соціально-культурну зумовленість.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Почуття провини, згідно з дослідженнями, поряд з емпатією є моральною емоцією «вищого порядку». Досить довгий час почуття провини вивчалось лише в руслі психоаналізу і тільки кілька десятиліть тому стало предметом дослідження і в інших психологічних школах. Сьогодні поняття «почуття провини» розглядається зарубіжними вченими як соціальний феномен у рамках психоаналітичного, гуманістичного, екзистенціального і когнітивного підходів [1, с. 112; 4, с. 56; 10, с. 51-54].

Звернення вітчизняних психологів до феномену провини відбувається, як правило, в межах загальної теорії емоцій і почуттів, у теорії морального розвитку і виховання, в світлі вивчення соціальної адаптації, або в контексті дослідження самосвідомості і само відношення.

На базі культурологічних і антропологічних теорій формується уявлення про провину як про регулятивний механізм соціального контролю, що виник разом з появою соціальних норм, стандартів, ідеалів [2, с. 345]. Вперше зробив спробу створення комплексної теорії провини і сорому у вітчизняній психології К. Муздибаєв [12, с. 25]. Він включив дані феномени в загальний соціальний контекст. Ключовим моментом, що об'єднує всі точки зору на провину і сором, є те, що у них, в першу чергу, акцентується соціально-психологічна природа даних феноменів, їх зв'язок із соціальним становленням людини, з культурними та історичними феноменами і різними соціальними детермінантами.